

OPIS GLASOVA U GRAMATIČKOJ LITERaturi SRPSKOG I BOSANSKOG JEZIKA

Sanja Šubarić, Filološki fakultet, Univerzitet Crne Gore, Crna Gora
sanjas@ucg.ac.me

Original scientific paper
DOI: 10.31902/fil.46.2023.2
UDC: 811.163.4'344

Apstrakt: U radu se bavimo opisom glasova u gramatičkoj literaturi srpskog i bosanskog jezika. U pitanju je dio šire analize koja je rađena kao doprinos poboljšanju gramatičkog tretmana glasova, a kojom su bile obuhvaćene i gramatike crnogorskog i hrvatskog jezika. I ovom prilikom pažnju smo usmjerili na fonetsku prirodu glasova, a konkretnim zapažanjima zalažemo se za njen sistematičniji i pouzdaniji opis i nedvosmislena artikulaciono-akustička određenja; uopšteno, sugerišemo terminološku preciznost, klasifikacionu principijelnost i metodološku dosljednost. Izvjesno je da stavovi lingvista u vezi sa razgraničenjem fonetike i fonologije ni u ovom vijeku nisu usaglašeni, pa u tom smislu ne opravdavamo formalno favorizovanje fonologije unutar opisa glasova – kao artikulaciono-akustičkih segmenata govora i kao distinktivnih jedinica jezičkog sistema. Tim prije jer određeni opisi definicijama predočavaju teorijsku razgraničenost konkretnih disciplina i istovremeno joj oponiraju podvođeci svojim sadržajem u domen fonologije i one segmente koji su definisani kao predmet fonetike (klasifikacije glasova prema načinu i mjestu tvorbe).

Ključne riječi: fonetika, fonologija, glas, fonema, klasifikacije glasova prema načinu i mjestu artikulacije, gramatička literatura, srpski jezik, bosanski jezik

Ovaj rad dio je analize kojom je tretiran opis glasova u gramatičkoj literaturi crnogorskog, srpskog, bosanskog i hrvatskog jezika¹. U njemu se bavimo opisom glasova u gramatikama srpskog i bosanskog jezika (Пипер, Клајн 2013; Jahić, Halilović, Palić 2000), dok je opis glasova u gramatičkoj literaturi crnogorskog i hrvatskog jezika bio predmet rada koji je objavljen u monografiji iz domena slovenske filologije – *Od uha do uha* (vid. Šubarić 2022). Pažnju primarno usredsređujemo na fonetska svojstva glasova konkretnih jezika, predočavamo način njihovog opisa i analiziramo principe njihove klasifikacije, a provjeravamo i teorijski status određenih fonetskih odnosno fonoloških pojmova i termina. Konkretnim zapažanjima sugerisaćemo prevazilaženje izvjesnih terminoloških, klasifikacionih i metodoloških manjkavosti datih opisa.

¹ Saglasno nazivu nastavnog predmeta u crnogorskim školama – *Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik i književnost*. Vid. Šubarić 2018: 22–23.

U analizi predstavljenoj u monografiji *Od uha do uha* (Šubarić 2022: 220) već smo ukazali na činjenicu da u gramatičkoj literaturi jezika koji se govore na prostoru nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika cjeline posvećene glasovima (kao artikulaciono-akustičkim elementima govora i kao funkcionalnim jedinicama) imaju različite naslove (*Fonetika i fonologija, Fonologija, Fonetika sa osnovama fonologije, Fonetika sa osnovama fonologije i morfonologije, Fonetika...*), ali i da je različitost naslova potvrda da pitanje razgraničenja fonetike i fonologije (koje datira iz prošlog vijeka²) još uvijek nije prevaziđeno. U tom smislu izvjesno je i da savremene gramatike srpskog i bosanskog jezika (kao i crnogorskog i hrvatskog) svjedoče o različitim praktičim odrazima teorijske razgraničenosti fonetike i fonologije.

1. U *Normativnoj gramatici srpskog jezika* Matice srpske (Пипер, Клајн 2013) glasovi srpskog jezika predstavljeni su u poglavlju koje je naslovljeno *Fonologija*. Unutar njega izdvojeno je šest podnaslova odnosno cjelina: *Samoglasnici, Suglasnici, Sonanti, Akcenti, Nenaglašeni slogovi, Klitike*. Tako razvrstanom sadržaju prethodi uvodno tumačenje predmeta fonologije srpskog jezika, kratko i uopšteno predstavljanje fonološkog sistema srpskog jezika prema (ne)slogotvornosti fonema, određenje predmeta fonetike srpskog jezika, a uopšteno se ukazuje i na to da su za glasovni inventar konkretnog jezika karakteristični glasovi koji imaju stepen otvorenosti fonacionog kanala u skali od 0 do 7; na istom mjestu glasovi srpskog jezika uopšteno su distancirani kao oralni i nazalni. Određenja fonologije i fonetike kao zasebnih lingvističkih disciplina u ovoj gramatici ograničena su na jezički sistem srpskog jezika odnosno njegovu govornu realizaciju, a datim tumačenjima obuhvaćeni su i konkretizovani pojmovi *foneme, alofona i glasa*, dok je bez teorijskog statusa ostao pojam *fona*.

U cjelini *Samoglasnici* primarna identifikacija te vrste glasova ima redosljed zasnovan na mjestu tvorbe s obzirom na položaj jezika u horizontali – *i, e, a, o, u*. Nakon toga istaknuta je njihova akustička osobina koja podrazumijeva realizaciju u formi tona „bez šuma”, a sa tim u vezi prokomentarišaćemo da na istom mjestu dato akustičko određenje zvučnih suglasnika kao glasova koje karakteriše „šum sa tonom”, bez obzira na naučnu utemeljenost, može biti zbunjujuće – u odnosu na osnovnu akustičku distanciranost *samoglasnika, sonanata i suglasnika* i s obzirom na uobičajena distanciranja *tona i šuma* u stručnoj literaturi (tim prije jer izostaje dalja kontekstualizacija konkretnog određenja). Poimanje zvučnog suglasnika kao „šuma sa tonom” mogu problematizovati i određeni opisi

² Npr. i lingvista, profesor fonetike i opšte lingvistike B. Malmberg smatrao je da fonetika i fonologija nisu dvije zasebne i samostalne discipline i da je pogrešno bilo nastojanje pražnana da ih razgraniče odnosno da je uzaludan pokušaj utvrđivanja prednosti jedne nad drugom. Priznavao je međusobnu zavisnost i upotpunjavanje fonetskih i fonoloških istraživanja, ali se ipak zalagao za njihovo objedinjavanje tradicionalnim nazivom fonetike (1995: 94–95).

akustičkih osobina „čistih suglasnika” u stručnoj literaturi. Na primjer, u *Fonologiji srpskoga jezika* (knjizi namijenjenoj studentima, ali i „pripremanju udžbenika za niže nivoe školovanja”), u cjelini naslovljenoj *Akustička fonetika. Osnovi*, daje se tumačenje da se tonska priroda glasa potvrđuje formantskim realizacijama na njegovoj spektralnoj slici, a da spektralne slike suglasnika koje karakteriše konstrikcija odnosno stvaranje potpune prepreke i njeno naglo uklanjanje, ne potvrđuju prisustvo formanata (Петровић, Гудурић 2010: 75, 84, 87, 94–95, 166; upor. Malmberg 1995: 17, 31; Subotić, Sredojević, Bjelaković 2012: 28).

U *Normativnoj gramatici srpskog jezika* nije predstavljeno oblikovanje pojedinačnih samoglasnika, a opis te vrste glasova nakon početne identifikacije i određenja osnovne akustičke osobine, sveden je na njihovo razvrstavanje prema horizontalnom odnosno vertikalnom „mestu tvorbe” i ukazivanje na njihovu ulogu kao nosilaca sloga i akcenta. Tek povodom slogotvorne funkcije samoglasnika, autori usputno ukazuju na razliku između tri osnovne vrste glasova srpskog jezika (*samoglasnika*, *sonanata* i *suglasnika*), koja je uslovljena slobodom protoka „fonacione struje kroz usni rezonator”; oni konstatuju da je protok fonacione struje „najslobodniji” kod samoglasnika, a mjesto na kome se našla ta konstatacija, kao i povod i način njenog iznošenja umanjuju njenu fonetsku vrijednost. Na istom mjestu predstavljena je i slogotvorna upotreba pojedinih sonanata srpskog jezika (*r*, *l*, *m*, *n*), ali izostaje određenje sloga kao izgovorne jedinice – zapravo, istina je da slog i pravila o podjeli riječi na slogove nisu obuhvaćeni normativnim kvalifikacijama konkretne gramatike. Da je u pitanju nedosljedan opis glasova s obzirom na primjenu osnovnih artikulacionih parametara, svjedoči i činjenica da *Normativna gramatika srpskog jezika* ne određuje samoglasnike kao glasove koje karakteriše aktivnost glasnih žica i time uslovljena zvučnost. Opisom se ne predočava ni različitost samoglasnika određena različitom aktivnošću usana prilikom njihove tvorbe³.

I opis suglasnika u *Normativnoj gramatici srpskog jezika* prilično je nesistematičan. Za razliku od samoglasnika, suglasnici se primarno artikulatorno određuju – kao glasovi pri čijem izgovoru „vazдушna struja savlađuje prepreku u govornim organima”. Odmah nakon toga prepoznaje se uloga suglasnika u strukturi sloga, ali iako su u pitanju glasovi koji ne mogu biti nosioci sloga, ta činjenica relativizovana je formulacijom da „ne mogu biti samostalni nosioci sloga niti akcenta”.

U segmentu opisa koji slijedi suglasnici su razvrstani prema akustičkom svojstvu zvučnosti odnosno razdijeljeni su kao zvučni i bezvučni, uz komentar da je konkretno svojstvo uslovljeno učešćem glasnih žica u njihovoj artikulaciji. Razvrstanost suglasnika prema načinu nastanka označena je primarno trijadom termina – *pregradni*, *strujni* i *sliveni* suglasnici, a u njihovom bližem određenju

³ Vokali *o* i *u* pored osnovnog mjesta tvorbe imaju i „pomoćno” na usnama (Петровић, Гудурић 2010: 74).

predstavljani su i njihovi paralelni nazivi – *eksplozivni*, *frikativni* i *afrikate*. Očigledno je da u ovoj vrsti razvrstavanja autori nisu vodili računa o motivacionoj ujednačenosti odabranih termina. Otuda je datim opisom otkrivena terminološka prozirnost „pregradnih” suglasnika, ali ne i *strujnih (frikativnih)* – naime, *pregradni* su određeni kao suglasnici koji se formiraju „tako što govorni organi formiraju potpunu prepreku fonacionoj struji”, a *strujni* kao suglasnici koji se formiraju „tako što govorni organi stvaraju tesnac kroz koji prolazi fonaciona struja”. Saglasno takvom opisu identifikovanje *strujnih* glasova kao *tjesnačnih* u semantičkom smislu bilo bi prozirnije, sistemski opravdanije, a onda i metodički prijemčivije. Sljedstveno tome bilo bi opravdano i *slivene* glasove, koji su opisani kao oni koji u svom sastavu imaju „slivene elemente pregradnog i strujnog suglasnika”, imenovati kao *pregradno-tjesnačne*⁴ i opisati ih kao glasove čiju artikulaciju karakteriše potpuna prepreka, a potom i tjesnac. S druge strane, terminološka utemeljenost oznaka istih glasova na akustičkom, tj. slušnom planu (*čujni prasak*, *čujno strujanje* / *čujna frikcija*, *čujna jednoobraznost*) trebalo bi da podrazumijeva dosljednost trijade – *praskavi/eksplozivni*, *strujni/frikativni*, *sliveni*⁵ *suglasnici* (upor.: Станојчић, Поповић 2008: 33). U tom kontekstu, prema grupi frikativa, za slivene glasove značenjski je prikladna i oznaka *afrikate* – ako se ima u vidu čujna frikcija karakteristična za završnicu njihove artikulacije.⁶

Izjesno je da je klasifikacija suglasnika prema načinu tvorbe nepotrebno opterećena njihovim dodatnim razvrstavanjem prema zvučnosti – naime, iako podjeli prema načinu tvorbe prethodi podjela suglasnika prema zvučnosti, autori prema istom kriterijumu posebno razvrstavaju „pregradne”, „strujne” i „slivene” suglasnike.

U tom smislu privlači pažnju predstavljanje glasa *v* kao strujnog zvučnog suglasnika. Taj glas u odnosu na druge strujne glasove izdvojen je zgradama, a

⁴ Ova vrsta glasova u literaturi se imenuje i oznakom *polupregradni* (ili *poluzatvorni*) – naše mišljenje je da takvo imenovanje i nije najadekvatnije jer njihovu artikulaciju karakteriše potpuna pregrada koja potom prelazi u tjesnac. Upor. Šubarić 2022: 223.

⁵ Ovi glasovi se „na perceptivnom (slušnom) planu doživljavaju kao jednoobrazni”, ali zapravo „predstavljaju kombinaciju dve različite artikulacije: jedne trenutne i jedne trajne. [...] U svetlu akustičke fonetike, dakle, ovi glasovi se mogu posmatrati kao dva posebna ali kombinatorički sinhronizovana signala realizovana u kratkom vremenskom rasponu...” (Петровић, Гудурић 2010: 99). Međutim, Subotić, Sredojević i Bjelaković smatraju da je afrikata „monolitna fonaciona jedinica izvedena jednim artikulacionim pokretom koji samo u svom početnom delu zauzima položaj karakterističan za okluzive, a u završnom podseća na pokret svojstven konstriktivnim glasovima” (2012: 42). I Stevanović smatra da su u pitanju suglasnici jedinstvene artikulacije (1981: 84).

⁶ Sa tim u vezi treba reći da frikcija u fonetici predstavlja i način prolaska vazdušne struje kroz tjesnac koji čine govorni organi, pa se tako u hrvatskom jeziku isti glasovi imenuju kao „treni” (prema lat. *fricare* – *trljati*), odnosno „trljani” glasovi (prema lat. *affricare* – *trti*) (Jelaska 2004: 46–47). Upor. i Jelaska, Novak 2006: 144.

njegovo pozicioniranje u konkretnoj grupi glasova praćeno je kontradiktornim komentarom: „Glas *v* je stavljen u zagradu jer mada po mestu izgovora (usneno-zubni) jednak glasu *f*, on se ne ponaša kao njegov zvućni parnjak nego kao sonant, o ćemu v. § 38.” (Пипер, Клајн 2013: 23) Iako bi se na osnovu ovoga moglo pretpostaviti da je za autore *Normativne gramatike srpskog jezika* glas *v* zapravo strujni sonant, oni i unutar poglavlja posvećenog sonantima (taćka 38, na koju upućuju prethodnim citatom) izbjegavaju konkretnu kvalifikaciju i glas *v* zajedno sa glasom *j* ostavljaju bez tvorbene specifikacije: „U sonante (glasnike) ubrajaju se nazali M, N, Nj, likvide L, Lj, R i glasovi V i J”. Mi ćemo na ovom mjestu podsjetiti da su mišljenja autora o prirodi glasa *v* u srpskom jeziku podijeljena⁷ i da savremena fonološka literatura srpskog jezika istiće da je „pitanje statusa ovog glasa u fonološkom sistemu” podložno preispitivanju, ali i da svrstavanje glasa *v* u klasu sonanata, na osnovu istorijskih argumenata, „ne odgovara u potpunosti stanju u savremenom jeziku” (Петровић, Гудурић 2010: 235–236). Ipak, s obzirom na te ćinjenice savremena gramatićka literatura, posebno normativna, umjesto formalnih i dvosmislenih rješenja morala bi na neposredan naćin konkretizovati rezultate fonetskih istraćivanja, a ona pokazuju da se glas *v* u srpskom jeziku moće realizovati na tri naćina: kao *sonant*, kao *poluvokal*, ili pak kao *strujni suglasnik*, to jest *zvućni frikativ* (Петровић, Гудурић 2010: 235).

Analiza gramatićkog opisa glasova srpskog jezika pokazala je i da su unutar razvrstavanja slivenih glasova na zvućne i bezzvućne (taćka 36) pogrešno spareni glasovi *c* (bezzvućni) – *dž* (zvućni), *ć* (bezzvućni) – *đ* (zvućni), dok je glas *ć* predstavljen kao bezzvućni glas bez zvućnog parnjaka. Iako je izvjesno da je u pitanju tehnićki propust⁸, vjerovatno je da će meću ćitaocima biti i onih koji će predoćenu uparenost konkretnih glasova usvajati bez preispitivanja.

Interesantno je da u nastavku autori daju samo djelimićan opis slivenih glasova. Kao metodološku nedosljednost ocjenjujemo ćinjenicu da autori predoćavaju sastavne komponente tri slivena glasa – glasa *c*, *ć* i *dž*, a da ne identifikuju elemente ćijim „slivanjem” nastaju *ć* i *đ*. Istovremeno, na sasvim konfuzan naćin zalaze u artikulaciju glasova *ć* i *ć* odnosno *dž* i *đ*, distancirajući po akustićkom utisku *ć* i *dž* kao „tvrdē” u odnosu na *ć* i *đ* kao „mekše” glasove (*ć* – *ć*; *dž* – *đ*). Naime, na osnovu datog tumaćenja za ćitaoce bez jezićkog predznanja

⁷ „Većina autora glas *j* smatra sonantom, dok su kod odrećivanja prirode glasa *v* mišljenja podeljena. A. Belić, M. Stevanović, P. Ivić, B. Ostojić i R. Simić smatraju *v* sonantom, Đ. Kostić preuzima Belićevo mišljenje, ali u svojim radovima *v* naziva „zvućnim frikativom” [Kostić 1961: 21]. B. Miletić u svojim istraćivanjima takoće tvrdi da je reć o frikativnom glasu, a to potvrćuju i naši rezultati istraćivanja akustićkih osobina glasova srpskog jezika.” Петровић, Гудурић 2010: 167, fusnota 36.

⁸ U prilog tome da se radi o tehnićkom propustu svjedoći primarno razvrstavanje suglasnika prema zvućnosti, u kome je kao bezzvućni parnjak suglasniku *dž* naveden suglasnik *ć*, odnosno suglasniku *đ* suglasnik *ć* (taćka 34) (Пипер, Клајн 2013: 23).

vrlo je teško poimiti da su glasovi *č* i *dž* i *ć* i *đ* artikulaciono-akustički parovi čiji se članovi oblikuju na istom mjestu – tako što jezik prilikom izgovora članova prvog para ostvaruje „uzak dodir” sa nepcem, a prilikom izgovora glasova drugog para „širok dodir”, rezultirajući akustičkim utiskom „tvrdoće” glasova prvog para odnosno utiskom „mekoće” glasova drugog para. U ovom dijelu kao nedorečen i neprecizan ocjenjujemo i dio opisa kojim se konstatuje da se prilikom oblikovanja glasa *č*, a onda i glasa *dž*, „vrh jezika oslanja o alveole” – tim prije jer su u nastavku (tačka 39) isti glasovi prema mjestu tvorbe određeni kao „prednjonepčani tvrđi (prepalatalni)” (Пипер, Клајн 2013: 23, 25). Bez obzira na izgovornu varijantnost ovih glasova u srpskom jeziku i na mimoilaženja u literaturi srpskog jezika u vezi sa njihovom lokalizacijom⁹, izvjesno je da bi im na osnovu položaja jezika koji su im pripisali Piper i Klajn mjesto bilo među alveolarnim glasovima.

U nastavku predstavljeni su i sonanti, koji su, kao što smo već predočili, inicijalno razvrstani kao „nazali M, N, Nj”, „likvidi L, Lj, R” i „glasovi V i J”. Nakon uopštenog određenja sonanata kao vrste glasova daje se za gramatičku literaturu njihov netipično uobličeni opis. Njime su obuhvaćeni glasovi *n*, *nj*, *l*, *lj*, *j* i *v*, dok su glasovi *m* i *r* sasvim zanemareni. U datom opisu nema metodološke dosljednosti – na primjer, opisom sonanata *nj* i *lj* predočava se mjesto njihove artikulacije, dok je opis glasa *j* sveden na njegovu artikulacijsku blizinu sa vokalom *i*, a opis glasa *v* na njegovu neutralnost „u odnosu na zvučnost”. Termin „likvidi” nije sadržajno razotkriven opisom tvorbe glasova na koje se odnosi, niti je na bilo koji način doveden u vezu sa terminološkom oznakom „lateralni sonanti”, koja je u nastavku dodijeljena glasovima *l* i *lj*, tako da nije realno očekivanje da će korisnici konkretne gramatike poimiti laterale kao podvrstu likvida. Takvo očekivanje manje realnim čini i neprepoznavanje glasa *r* kao vibranta, tj. kao vrste glasa kojoj je nadređena kategorija likvida (*likvide* / *tekući glasovi* uobičajeno se dijele na *laterale/bočnike* i *vibrante/treptajnike* (upor. Jelaska 2004: 45)). U zaista površnom opisu sonanata čitaoci se suočavaju i sa konstatacijom da je glas *lj* „umekšan u odnosu na *l*” što može biti sporno ako je izvjesno da u fonološkom sistemu srpskog jezika nema „umekšanih fonema” (Станојчић, Поповић 2008: 35) i da se o glasu *lj* u naučnom kontekstu ne može govoriti kao varijanti glasa *l*. Opis prirode glasa *j*, kao što smo već rekli, sveden je na tvrdnju da je „po artikulaciji veoma blizak vokalu *i*”, ali se ne prepoznaje kao posebna artikulaciono-akustička vrsta unutar klase sonanata. Činjenica da se glas *j* u literaturi o srpskom jeziku identifikuje na različite načine – najčešće kao sonant¹⁰,

⁹ Upor. Петровић, Гудурић 2010: 268.

¹⁰ Stevanović ovaj glas određuje samo kao sonant koji je artikulacijski i akustički sličan vokalu *i* (1981: 77–78), Ostojić ga zajedno sa glasom *v* određuje kao poluvokal unutar klase sonanata (1997: 18), Stanojčić i Popović i *j* i *v* određuju kao spirante, takođe unutar klase sonanata (2008: 29–30), Petrović i Gudurić i *j* i *v* određuju kao strujne suglasnike (2010: 252–259, 223–236).

ali i kao strujni suglasnik, posebno obavezuje autore normativnih priručnika da neposredno i nedvosmisleno kvalifikuju fonetsku prirodu konkretnog glasa i njegovu funkciju u fonološkom sistemu.

Unutar cjeline o sonantima prema mjestu izgovora razvrstavaju se i sonanti i suglasnici (tačka 39). Takvim objedinjavanjem narušena je strukturiranost predočena naslovima sadržajnih cjelina i umanjena je preglednost primarne klasifikacije glasova. Formulacija koja je data kao uvod u razvrstavanje nije precizna i ne doprinosi razumijevanju mjesta tvorbe kao artikulacijskog parametra koji se određuje ili prema aktivnosti pokretnih govornih organa, ili prema položaju pokretnih u odnosu na nepokretne organe. Istom formulacijom usne se (uz zube i nepce) pogrešno prepoznaju kao pasivni artikulatork, dok su alveole u tom kontekstu neopravdano izostavljene¹¹? Ipak u neposrednom nastavku prema „mestu artikulacije na pasivnim artikulatorkima” alveolarni glasovi (*n, r, l*) izdvojeni su kao posebna grupa, a po istom principu i dvousnjeni (*p, b, m*) i usneno-zubni (*f, v*) i zadnjonepčani (*k, g, h*) identifikovani su kao glasovi koji se tvore „na pasivnim artikulatorkima” iako su usne i meko nepce pokretni govorni organi. Zapravo, svi suglasnici i sonanti prema lokalizaciji razvrstani su u sedam grupa, koje su uz primarne domaće oznake imenovane i nazivima latinske etimologije, ali njihova lokalizacija nije konkretizovana pojedinačnim opisima. Prednjonepčani suglasnici razdvojeni su kao „prednjonepčani tvrdi (prepalatalni) i prednjonepčani meki (palatalni)”. Dakle, u identifikaciju suglasničkih i sonantnih glasova prema tvorbenim zonama uključeno je na formalnom nivou i akustičko svojstvo mekoće odnosno tvrdoće glasova. Artikulacijska utemeljenost konkretnog svojstva nije predočena nijednim dijelom opisa glasova u predmetnoj gramatici i njegovo svođenje na element oznake tvorbene vrste za korisnike gramatike ne može imati posebnu vrijednost. Iako oznake „prepalatalni” i „palatalni”¹² nisu neobične u preciziranjima lokalizacije *palatala* kao njima nadređene kategorije, mišljenja smo da dvoznačnost termina „palatalni” nije u službi razumijevanja hijerarhijske ustrojenosti i fonetske prirode konkretnih glasova – i da „meke” glasove *ć, đ, nj, lj, j* treba terminološki distancirati u odnosu na nadređenu skupinu palatalnih/prednjonepčanih glasova.¹³

Iako je u *Normativnoj gramatici srpskog jezika* poglavlje posvećeno glasovima naslovljeno *Fonologija*, ono ne sadrži p(opis) distinktivnih obilježja

¹¹ „Po mestu izgovora na usnama, zubima ili nepcu svi nevedeni suglasnici i sonanti dele se, po mestu artikulacije na pasivnim govornim organima, na sledeće grupe: ...“ (Пипер, Клајн 2013: 25).

¹² Упор. Subotić, Sredojević, Bjelaković 2012: 48; Jelaska 2004: 50–51.

¹³ Autorke Jelaska i Novak svojevremeno su predočile određena načela za stvaranje fonoloških identifikacija u glasovnome nazivlju. Kao jedno od tih načela istakle su „jednoznačnost” (2006: 138).

kojima se foneme međusobno suprotstavljaju unutar fonološkog inventara srpskog jezika. Njime nisu obuhvaćena ni pravila po kojima se fonemske jedinice raspoređuju u fonacionom lancu (vid. Barić i dr. 2005: 55–60; upor. i: Станојчић, Поповић 2008: 35–36).

2. U odnosu na predočeni opis glasova srpskog jezika, ali i u odnosu na predstavljene opise crnogorskog i hrvatskog jezika (Šubarić 2022), opis glasova bosanskog jezika unutar *Gramatike bosanskoga jezika* (Jahić, Halilović, Palić 2000) jeste i sistematičniji i detaljniji. Njihov opis obuhvaćen je poglavljem *Fonetika i fonologija*, kome pripada čak 37 stranica teksta (83–119), pa ćemo, saglasno primarnom interesovanju i prostornoj ograničenosti ovoga rada, komentare iznijeti uglavnom na nivou opštih napomena. Naime, pažnju ćemo usmjeriti na opšta tumačenja obuhvaćena inicijalnim podnaslovom – *Glasovi* (83–85) i istim podnaslovom obuhvaćenu cjelinu *Tvorba (artikulacija glasova)* (85–98). Izvjesno je da su autori *Gramatike bosanskoga jezika* dali temeljan uvod u opis glasova bosanskog jezika, jasno određivši predmet fonetike i fonologije kao zasebnih lingvističkih disciplina, a onda i distanciravši glas kao fiziološko-akustičnu pojavu/jedinicu i glas kao razlikovnu jedinicu. Ipak, odnos *fonema – glas* u datom tumačenju neopravdano je opterećen terminološkim poistovjećivanjem *tona i glasa*, to jest konstatacijom da se fonema „glasovno realizira kao ton ili glas” (84). Svakako, osim što konkretno određenje *foneme* treba korigovati na pojmovnoj ravni (jer lingvistički opseg termina *ton* i *glas* ne podrazumijeva njihovu istoznačnost), treba ga i stilski pojednostaviti izostavljanjem pleonazma (upor. Čirgić, Pranjković, Silić 2010: 19; Šubarić 2022: 221). I određenjem alofona autori nameću istoznačnost *glasa* i *tona*. Opšti fonološki termin *fon* nije predstavljen kao dio terminološkog aparata svojstvenog tumačenju glasova.

Za razliku od gramatika crnogorskog, srpskog i hrvatskog jezika, *Gramatika bosanskoga jezika* u uopštenom tumačenju glasova izdvaja i određuje *jačinu, visinu i boju* kao fizička svojstva svakog glasa, a jedina i predstavlja i opisuje organe koji učestvuju u proizvodnji glasova. Opis govornih organa upotpunjen je ilustracijom njihovog anatomskog presjeka u profilu – slikom uobičajenom u fonetskim opisima glasova. Bez prvobitne namjere da se zadržavamo na tom segmentu fonetskog prikaza, ipak procjenjujemo da je kao podsticaj za preispitivanje važno izdvojiti nekoliko činjenica: prije svega činjenicu da je grkljan primarno predstavljen kao organ koji sprovodi vazduh (upor. 85, 86), a ne kao organ „u kojem se stvara zvučna energija koju koristimo u govoru” (Malmberg 1995: 21) odnosno kao generator glasa (upor. Петровић, Гудурић 2010: 64)¹⁴; potom tumačenje da se „udisanje i izdisanje zraka i zračne struje” vrši „promjenom zapremine pluća” (86) iako je zapravo izvjesno da udisaji odnosno izdisaji uslovljavaju zapreminu pluća; sporna je i činjenica da se gornji zubi

¹⁴ Utisak je da je uloga grkljana kao generatora glasa ostala u sjenci njegove uloge kao disajnog organa.

predstavljaju kao govorni organi „koji se pri izgovoru glasova pokreću skupa sa gornjom ... vilicom“, mada je gornja vilica nepokretna; semantički su neprozirna i predstavljanja desni kao „izbrazdanog dijela iza zuba“, tvrdog nepca kao dijela „koji se nalazi iznad usne duplje“ odnosno kao „najuzdignutijeg dijela gornje vilice“, a onda i mekog nepca kao mekog dijela „iza najuzdignutijega dijela gornje vilice“...; kao nedosljednost se prepoznaje i činjenica da je opis usne i nosne šupljine (u odnosu na opis ostalih govornih organa) na račun njihove anatomije sasvim šturo sveden na njihovu ulogu rezonatora.

Primarna dioba glasova bosanskog jezika podrazumijeva način izgovora odnosno način prolaska vazdušne struje kroz glasovni kanal i saglasano tom kriterijumu oni su razvrstani na *samoglasnike*, *glasnike* i *suglasnike* (uz domaće oznake paralelno su navedena i internacionalna imena – *vokali*, *sonanti* i *konsonanti*, a u samom opisu primjetno je da se naizmjenično upotrebljavaju domaći i internacionalni nazivi za prvu i treću klasu glasova¹⁵ odnosno da se uglavnom samo druga klasa dosljedno imenuje internacionalnim oblikom)¹⁶. U prilog prethodno pomenutoj neopravdanosti da se realizacija foneme označava kao *ton* izdvajamo i činjenicu da su samoglasnici, saglasno uobičajenom akustičkom tumačenju, identifikovani kao tonovi, tj. „čisti zvučni tonovi“, a u nastavku opisa i glasnici kao „tonovi sa primjesama šumova“. Ono što je očigledno jeste da je u *Gramatici bosanskoga jezika* dat pregledan i detaljan artikulacioni opis samoglasnika. Za razliku od većine gramatičkih priručnika u kojima se uobičajeno stepen zatvorenosti/otvorenosti vokala predstavlja unutar klasifikacije prema mjestu izgovora, tj. položaju jezika u vertikali, bosanska gramatika razdvaja tri kriterijuma diobe samoglasnika – položaj jezika u horizontali, položaj jezika u vertikali i „veličina otvora usne duplje“. Interesantno je da se položaj usana, odnosno njihova zaobljenost ne izdvaja kao poseban parametar za diobu samoglasnika, iako se u njihovim pojedinačnim opisima prepoznaje aktivnost usana.

I opis sonanata bosanskog jezika odlikuje sistematičnost i temeljitost. U skladu sa osnovnim artikulacionim parametrima predstavljene su njihove podjele i izvjesno je da autori bosanske gramatike nisu dozvolili klasifikacione i metodološke propuste kakve smo zabilježili u opisima sonanata crnogorskog, srpskog i hrvatskog jezika. Naime, sonanti su bez izuzetka određeni prema načinu

¹⁵ Potvrdu naizmjenične upotrebe konkretnih oznaka nalazimo i u unutar istih rečenica: „**Vokal i** je visoki samoglasnik prednjeg reda.“ „**Vokal e** je srednji samoglasnik prednjeg reda.“... (89).

¹⁶ Jedino u *Gramatici crnogorskoga jezika* u konkretnom razvrstavanju glasova prednost je data internacionalnim terminima; u *Normativnoj gramatici srpskog jezika* prema domaćim nazivima *samoglasnici* i *suglasnici*, treća klasa glasova imenovana je internacionalizmom *sonanti*, dok su u *Gramatici hrvatskoga jezika* kao primarni dati domaći oblici – *samoglasnici*, *suglasnici* i *zvonačnici*.

izgovora i lokalizaciji (na osnovu terminoloških oznaka izdvojenih grupa dâ se zaključiti da se autori u odabiru termina ipak nisu rukovodili principom etimološke dosljednosti).

Za razliku od samoglasnika i sonanata koji su u fonetskom prikazu glasova bosanskog jezika na akustičkoj ravni određeni kao „čisti zvučni tonovi” odnosno „tonovi sa izvjesnim primjesama šuma”, suglasnici su ostali bez akustičke kvalifikacije. Prvom podjelom razvrstani su kao zvučni i bezzvučni, a povodom bezzvučnih suglasnika *f*, *h* i *c* ne pominju se njihovi zvučni parnjaci (ni kao jedinice jezičkog sistema (upor. Čirgić, Pranjkić, Silić 2010; Silić, Pranjkić 2007) ni kao izgovorne varijante (upor. Пипер, Клајн 2013). Drugom podjelom prema mjestu tvorbe bosanski suglasnici razvrstani su u četiri grupe, koje u odnosu na istu vrstu podjele sonanata, karakteriše dosljednost u imenovanju domaćim oznakama, a onda i oznakama latinskog porijekla. Kao i u *Normativnoj gramatici srpskog jezika* unutar konkretne klasifikacije prednjonepčani glasovi su razdijeljeni prema akustičkom utisku mekoće odnosno tvrdoće, ali samo na formalnoj ravni.

Trećom podjelom bosanski suglasnici razvrstani su prema načinu tvorbe kao *eksplozivni (praskavi)*, *sliveni suglasnici (afrikate)* i *strujni (frikativni)*, a sa tim u vezi konstatujemo terminološku dosljednost za kakvu smo se načelno i mi zalagali tretirajući opis načina tvorbe suglasnika u gramatikama crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika. Opisom artikulacije konkretnih glasova autori uvode termine čija fonetska vrijednost nije predočena u provjeranim gramatikama srpskog, crnogorskog i hrvatskog jezika – to su prije svega termini koji imenuju faze, tj. elemente tvorbenog procesa: *implozija*, *okluzija*, pa i *frikacija*, a onda i nazivi određenih tvorbenih kategorija – *piskavi (z, s)* i *šuštavi (ž, š) suglasnici* (unutar grupe *strujnih suglasnika* distanciraju se *piskavi, šuštavi* i *obični strujni suglasnici*).

Tvorba svih 17 suglasnika bosanskog jezika predočena je pojedinačnim opisima, koji su, kao i opisi svih ostalih glasova, ilustrovani crtežima položaja govornih organa tokom njihove artikulacije, a povodom kojih se autori pozivaju na B. Miletića (str. 89). Predočavajući fiziološka svojstva suglasnika autori su nužno zašli u njihovu akustičku prirodu, potvrđujući još jednom opštepoznatu činjenicu da artikulacijski opisi i diobe glasova ne mogu zanemarivati njihovu čujnu prirodu. Iako je u pitanju pregledan i prilično detaljan opis pojedinačnih suglasnika, sastavni elementi slivenih glasova nisu dosljedno predstavljeni – naime, prepoznati su elementi slivenih *ć, č* i *c*, ali ne i *dž* i *đ* (ista nedosljednost uočava se u *Normativnoj gramatici srpskog jezika* u vezi sa gasovima *ć* i *đ*).

3. S obzirom na predočena zapažanja, a imajući u vidu i analizu opisa glasova u gramatikama crnogorskog i hrvatskog jezika, izvjesno je da glasovi (kao fiziološko-akustički segmenti govora i kao distinktivne jezičke jedinice) u gramatičkoj literaturi zahtijevaju veću pažnju autora. Iznijeti komentari ukazuju na to da se konkretni gramatički sadržaji mogu poboljšati – sistematičnijim i pouzdanijim opisom fonetskih svojstava glasova i nedvosmislenim artikulaciono-akustičkim kvalifikacijama, jednoznačnom i preciznom terminologijom,

klasifikacionom principijelnošću i metodološkom dosljednošću. Iako smo pažnju primarno usredsredili na fonetsku prirodu glasova, opet se potvrdila konstatacija da opisi kojima smo se bavili uglavnom ne idu u prilog jasnom razgraničenju fonetike i fonologije (ali i da se u širem kontekstu istih sadržaja prepoznaje i otvorenost pitanja o odnosu fonologije i morfonologije) (Šubarić 2022). Zapravo, bez obzira na naslovljenost tumačenih gramatičkih sadržaja (*Fonologija, Fonetika i fonologija*) i unutar njih predočena razgraničenja konkretnih disciplina, njihova teorijska distanciranost ili se potire samim opisima (upor. Пипер, Клајн 2013; Silić, Pranjković 2007) ili njen praktični odraz i nije sasvim prepoznatljiv (upor. Čirgić, Pranjković, Silić 2010; Jahić, Halilović, Palić 2000). Mišljenja smo da formalno favorizovanje fonologije nije opravdano i da naslovnim identifikacijama gramatičkih sadržaja koji se bave glasovima konkretnih jezika treba uvažiti lingvistički opseg fonetike¹⁷ – podrazumijeva se da je fonetska priroda glasova u osnovi opisa fonoloških sistema, odnosno da tretman glasova u gramatičkoj literaturi mora biti utemeljen na njihovim artikulacionim i akustičkim osobinama, koje se utvrđuju fonetskim istraživanjima.

Literatura

- Barić, Eugenija i dr. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Čirgić, Adnan, Ivo Pranjković i Josip Silić. *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke, 2010.
- Jahić, Džemal, Senahid Halilović i Ismail Palić. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe, 2000.
- Jelaska, Zrinka. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2004.
- Jelaska, Zrinka, i Ines Novak. „Čemu? Inačnost glasovnoga nazivlja“. *Filologija*, br. 46–47, 2006, 131–149.
- Malmberg, Bertil. *Fonetika*, s francuskog prevela Marija Semenov. Zagreb: Ivor, 1995.
- Muljačić, Žarko. *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Zagreb, 1972.
- Остојић, Бранислав. *Кратка прегледна граматика српскога језика*. Подгорица, 1997.
- Петровић, Драгољуб, и Снежана Гудурић. *Фонологија српскога језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2010.
- Пипер, Предраг, и Иван Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Silić, Josip, i Ivo Pranjković. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.
- Станојчић, Живојин, и Љубомир Поповић. *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига,

¹⁷ Taj opseg neosporan je – bilo da se tumači(o) kao opseg samostalne ili pak pomoćne discipline (upor. Malmberg 1995: Uvod; Muljačić 1972: 13; Петровић, Гудурић 2010: 306).

1981.

Subotić, Ljiljana, Dejan Sredojević i Isidora Bjelaković. *Fonetika i fonologija, ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012.

Šubarić, Sanja. „Rod u gramatičkom opisu imenica (prilog stabilnosti kategorije imeničkog roda)”. *Folia linguistica et litteraria – časopis za nauku o jeziku i književnosti*, br. 20, 2018, 21–44.

Šubarić, Sanja. „Opis glasova u gramatičkoj literaturi crnogorskog i hrvatskog jezika”. *Od ucha do ucha*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2022, 219–231.

DESCRIPTION OF SOUNDS IN THE GRAMMATICAL LITERATURE OF SERBIAN AND BOSNIAN LANGUAGES

This paper is part of an analysis that examines the description of sounds in the grammatical literature of Montenegrin, Serbian, Bosnian, and Croatian languages, in accordance with the title of the course in Montenegro: *Montenegrin, Serbian, Bosnian and Croatian Languages, and Literature*. This course covers the study of the 'official language' of Montenegro (*Montenegrin*) and the 'languages in official use' in Montenegro (*Serbian, Bosnian, and Croatian*) as standardized systems. The paper deals with the description of sounds in the grammars of Serbian (Пипер, Клајн 2013) and Bosnian (Jahić, Halilović, Palić 2000) languages, while the description of sounds in the grammatical literature of the Montenegrin and Croatian languages was the subject of a paper published in the monograph within the field of Slavic philology – "From Ear to Ear" (Šubarić 2022).

Sounds, as the fundamental elements of speech, have their own dedicated chapters within the grammatical literature of a specific language. In the analysis presented in the monograph "From Ear to Ear" (Šubarić 2022: 220), we pointed out the fact that in the grammatical literature of the languages spoken in the former Serbo-Croatian language area, sections dedicated to sounds (as articulatory-acoustic speech elements and functional units) have different titles (*Phonetics and Phonology, Phonology, Phonetics with the Basics of Phonology, Phonetics with the basics of Phonology and Morphophonology, Phonetics* and so on). This diversity of titles is supported by the fact that the issue of distinguishing between phonetics and phonology has not yet been resolved. In this regard, it is certain that the contemporary grammars of Serbian and Bosnian languages (as well as Montenegrin and Croatian) bear witness to various practical manifestations of the theoretical distinction between phonetics and phonology.

Our primary focus has been on the phonetic nature of sounds in the specific languages. We have presented the way they are described and analyzed the principles of their classification. In order to improve the grammatical treatment of sounds, we have also examined the theoretical status of certain phonetic and phonological concepts and terms. Through specific observations, we have suggested overcoming certain terminological, classificatory, and methodological deficiencies in the given descriptions.

In *The Normative Grammar of the Serbian Language* by Matica srpska (Пипер, Клајн 2013), the sounds of the Serbian language are presented in a chapter titled "Phonology." Within this chapter, there are six subsections or sections: *Vowels, Consonants, Sonants, Accents, Unaccented Syllables, and Clitics*. In general, it can be said that the description of vowels, consonants, and sonants in this grammar is characterized by inconsistency. To overcome this, we have commented on the observed inconsistencies and inaccuracies.

As an example of the aforementioned observations, we highlight a few comments related to the description of sonants in the Serbian language in this context. For example, in this specific grammar, after a general definition of sonants as a type of sound, their description is atypically structured for grammatical literature. The description includes the sounds *n*, *nj*, *l*, *lj*, *j*, and *v*, while the sounds *m* and *r* are entirely neglected. Within this description, the sounds *v* and *j* unexpectedly lack formation specifications. Hence, our opinion is that different articulatory-acoustic identifications of the sounds *j* and *v* in the Serbian language literature particularly oblige authors of normative manuals to directly and unambiguously qualify their phonetic nature and function in the phonological system. Interestingly, in this specific description, the theoretical status of the terms "liquid" and "lateral sonant" is confirmed at a formal level (without presenting their hierarchical relationship), but the term "vibrant" is not addressed. Confirmation of the classificatory and methodological inconsistencies in the treatment of Serbian language sounds is provided by the fact that within the section on sonants, both sonants and consonants are classified according to their place of articulation. This unification disrupts the structure presented in the titles of the content sections and reduces the clarity of the primary classification of sounds.

Although the chapter in *The Normative Grammar of the Serbian Language* dedicated to sounds is called "Phonology", it does not contain a description of the distinctive features that phonemes use to contrast with each other within the phonological inventory of the Serbian language. It also does not encompass the rules by which the phonemic units are organized within the phonological chain.

In comparison to the description of sounds in the Serbian language, and also in comparison to the descriptions of the Montenegrin and Croatian languages presented in "From Ear to Ear" (Šubarić 2022), the description of sounds within *The Grammar of the Bosnian Language* is both more systematic and more detailed. The description is covered in the chapter "Phonetics and Phonology," which comprises a substantial 37 pages of text (pages 83–119). Given the primary focus and spatial limitations of this paper, our comments on this specific description are mostly presented at the level of general remarks. It is clear that the authors of *The Grammar of the Bosnian Language* have provided a thorough introduction to the description of Bosnian language sounds, clearly defining the subject of phonetics and phonology as separate linguistic disciplines. They have also distinguished between a sound as a physiological-acoustic phenomenon/unit and a sound as a distinctive unit.

However, from the observations presented in the analysis of the description of Bosnian language sounds, we highlight an observation regarding the relationship between *phonemes and sounds*: this relationship in the relevant grammar is unjustifiably burdened by terminological equivalence between "tone" and "sound," specifically by the statement that the phoneme is "phonetically realized as a tone or sound." Certainly, besides the need for a conceptual correction of the definition of the *phoneme* (because linguistically, the terms "tone" and "sound" do not imply their synonymy), it should also be stylistically simplified by omitting pleonasm (compare to Šubarić 2022: 221). By defining allophones in *The Grammar of the Bosnian Language*, the authors impose synonymy between "sound" and "tone." The unjustifiability of designating the realization of the phoneme as a *tone* from our perspective is further confirmed by the fact that in the same grammar, vowels, according to common acoustic interpretation, are identified as tones, i.e., "pure tonal sounds," and then, in the continuation of the description, consonants are referred to as "tones with noise components."

In the case of *The Grammar of the Bosnian Language*, we have also pointed out

certain inaccuracies in the formulations describing the anatomy of speech organs.

We also noted that in the classification of consonants in the Bosnian language based on their manner of articulation (*explosive, merged consonants, and fricatives*), there is terminological consistency that aligns with the approach we generally support when treating the same type of classification in the grammars of the Serbian, Montenegrin, and Croatian languages. In *The Grammar of the Bosnian Language*, the terms used to name consonants based on their manner of articulation are consistently motivated by the auditory impression that characterizes their articulation. In contrast, the grammars of the Serbian, Montenegrin, and Croatian languages used in this segment do not confirm terminological uniformity. Instead, they employ triads of identification labels motivated by either the type of articulatory obstruction or acoustic/auditory impression (e.g., *plosive, fricative, and merged consonants*) to name specific consonants.

We emphasize that this analysis, as well as the analysis of sound descriptions in the grammars of the Montenegrin and Croatian languages, has shown that sounds (as physiological-acoustic segments of speech and as distinctive linguistic units) require greater attention from authors in the grammatical literature. The comments provided indicate that specific grammatical content can be improved through a more systematic and reliable description of the phonetic nature of sounds, unambiguous articulatory-acoustic qualifications, precise and consistent terminology, principled classification, and methodological consistency. Once again, the earlier assertion that the descriptions we have examined do not contribute to a clear distinction between phonetics and phonology (and that in the broader context of the same content, the question of the relationship between phonology and morphophonology remains open) has been confirmed (compare to Šubarić 2022). In fact, regardless of the titles of the explained grammatical content (*Phonology, Phonetics and Phonology*) and the distinctions presented within them between specific disciplines, their theoretical separation is either negated by the descriptions themselves (cf. Пипер, Клајн 2013; Silić, Pranjković 2007) or is not entirely recognizable in their practical reflection (cf. Ćirgić, Pranjković, Silić 2010; Jahić, Halilović, Palić 2000).

It is evident that linguists' views regarding the distinction between phonetics and phonology are not yet fully harmonized in this century. Therefore, we question the formal favoritism of phonology within grammatical descriptions of sounds – both as phonetic speech segments and as phonological units. This is particularly problematic because, as demonstrated, certain descriptions convey theoretical distinctions between specific disciplines through their definitions while simultaneously opposing these distinctions by incorporating aspects within the domain of phonology that are defined as the subject of phonetics (e.g., classifications of sounds by manner and place of articulation). In fact, we believe that formal favoritism of phonology is not justified, and that in the titular identifications of the grammatical content dealing with the sounds of specific languages, the linguistic scope of phonetics should be considered. It is implicit that the phonetic nature of sounds is fundamental to the description of phonological systems, meaning that the treatment of sounds in the grammatical literature should be grounded in their articulatory and acoustic characteristics, which are determined through phonetic research.

Keywords: phonetics, phonology, sound, phoneme, classifications of sounds by manner and place of articulation, grammatical literature, Serbian language, Bosnian language